

Over de oorzaken
van de verscheidenheid in de
Nederlandsche
Landbouwgebieden

REDE

UITGESPROKEN BIJ DE AANVAARDING
VAN HET AMBT VAN HOOGLEERAAR
AAN DE LANDBOUWHOOGESCHOOL
TE WAGENINGEN, OP 30 OCTOBER 1946

DOOR

DR E. W. HOFSTEE

BIJ J. B. WOLTERS' UITGEVERS-MAATSCHAPPIJ N.V.
GRONINGEN — BATAVIA — 1946

*Mijne Heeren Leden van het College van Herstel
van de Landbouwhoogeschool,
Mijne Heeren Professoren, Lectoren en Docenten,
Dames en Heeren Studenten,
Gij allen, die deze plechtigheid verder met Uw
aanwezigheid vereert,*

Zeer geachte toehoorderessen en toehoorders,

Voor het eerst in de publicatie van de uitkomsten van de telling van het grondgebruik in Nederland in 1910, is gebruik gemaakt van een nieuwe indeeling van ons land in landbouwgebieden, die sedertdien in de meeste landbouw-statistische uitgaven is toegepast. Ze kwam in de plaats van de verouderde indeeling van Staring, die sedert de reorganisatie van onze landbouwstatistiek, in het begin van deze eeuw, niet meer was gebruikt en verdeelt Nederland in niet minder dan 83 landbouwgebieden ¹⁾.

Men moge op den toen aanvaarden opzet hier en daar critiek kunnen hebben, het valt niet te ontkennen, dat deze, in groote lijnen gezien, bruikbaar was en recht deed aan de rijke gevarieerdheid, die het agrarische leven in ons land bezit. Het zou moeilijk zijn het aantal gebieden te beperken, zonder daarbij tekort te doen aan de veelheid van vormen, die ons boerenbedrijf en, mede in verband daarmee, onze plattelandssamenleving, kenmerkt ²⁾.

Vanwaar deze groote verscheidenheid? Deze vraag heeft o. a. Staring zich reeds gesteld, toen hij in het Verslag over den Landbouw in 1870 ³⁾ een overzicht gaf van de verschillende landbouwstelsels, die, naar hij meende, in Nederland vielen te onderscheiden. Het spreekt haast wel vanzelf, dat hij bij de opsomming van de factoren, die, naar hij aannam, de verscheidenheid veroorzaakten, vooral aandacht wijdde aan de physisch-geografische gesteldheid in den ruimsten zin des woords. Verder

noemt hij den invloed van de ligging t. o. v. de markt en den maatschappelijken toestand in het betreffende gebied. Wat deze laatste betreft, Staring gebruikt, zooals voor iemand uit zijn tijd wel vanzelf spreekt, dit begrip in den beperkten zin van een aantal uiterlijke omstandigheden, zooals het bestaan van gemeenschappelijke gronden e. d., waaronder de boeren van het betreffende gebied hebben te werken, niet in den zin van het geheel van de binnen de betreffende bevolkingsgroep bestaande sociale verhoudingen. Tenslotte noemt hij als belangrijke oorzaak het feit, dat nu eenmaal binnen het betreffende gebied een bepaald stelsel gevestigd was en daar is blijven hangen. Een bepaald systeem ontwikkelde zich in een beperkt milieu, omdat iemand er daar voordeel in zag en anderen hem navolgden. Het breidde zich, tengevolge van het slechte verkeer, niet verder uit en bleef door traditie in het betreffende gebied bestaan. Staring verwacht, blijkens zijn opmerkingen, dat door het verbeterende verkeer en de toenemende ontwikkeling van de boeren, de invloed van de traditie op de gevarieerdheid van de agrarische stelsels meer en meer zal gaan verdwijnen.

Aan deze verstandige opmerkingen van Staring over dit onderwerp is naderhand niet veel meer toegevoegd. Wanneer b. v. in de rapporten van de Staatscommissie voor den Landbouw van 1906 verschillende rapporteurs pogingen doen om de eigenaardigheden van den landbouw in hun gebied te verklaren, krijgt men den indruk, dat ze hierbij in den regel bewust of onbewust op Staring teruggrijpen⁴⁾. In zijn „De Nederlandsche landbouw” van 1935 neemt Minderhoud⁵⁾ de beschouwingen van Staring in gemoderniseerden vorm dan ook grootendeels over. Vermoedelijk in tegenstelling tot de verwachting van Staring, kan Minderhoud in zijn overzicht de paragraaf over de traditie nog niet missen. Deze had een langer leven, dan de van de gedachte van den vooruitgang bezieldde 19e eeuw vermoedde.

Overzien wij de factoren, die Staring en degenen, die na hem kwamen, noemen als oorzaken van de verscheidenheid in onze landbouwgebieden, dan kan worden vastgesteld, dat zij deze in wezen zien als een gevolg van een streven naar een rationeele aanpassing van het bedrijf van den boer aan de uiterlijke omstandigheden, omstandigheden van geografischen, economischen en maatschappelijken aard, waarin hij werd geplaatst. De aanpassing mag soms worden vertraagd door gebrek

aan kennis, inzicht en overzicht van den boer, waardoor hij aan traditioneele vormen blijft hangen, dit doet niet af aan den kern van de zaak, nl. dat de bedrijfsvorm wordt bepaald door het verstandelijk gerichte welvaartsstreven van den boer. Bovendien, zooals uit de opmerkingen van Staring⁶⁾ blijkt, ziet deze de traditie als een vorm, waarvan mag worden aangenomen, dat deze eens een rationeele aanpassing aan de omstandigheden beteekende, die echter door de veranderde omstandigheden haar waarde heeft verloren en daarna ten onrechte nog een tijd bleef hangen. Minderhoud⁷⁾ gaat zelfs nog iets verder en neemt aan, dat niet zelden in de traditie een ervaringswijsheid schuilt, die wij nog niet vermogen te begrijpen.

Is deze opvatting, de opvatting dus, dat de aard van het agrarische leven in onze verschillende landbouwgebieden voortspuit uit een meer of minder geslaagd streven naar een rationeele aanpassing van het bedrijf aan de omstandigheden, waarbij dan meer recente en oudere — eventueel verouderde — vormen van rationeele aanpassing naast elkaar kunnen voorkomen, in principe juist?

Het is nauwelijks noodig te constateeren, dat de aanwezigheid van een dergelijk streven zeker voor een belangrijk gedeelte den aard van het agrarische leven in de verschillende deelen van ons land heeft bepaald. Wie zou b.v. willen ontkennen, dat de verspreiding van bouw- en grasland in belangrijke mate samenhangt met de aanpassing van het bedrijf aan den aard van den bodem en de waterstaatkundige verhoudingen? Zeker is ook, dat het aanpassingsproces, in zijn historische ontwikkeling, in theorie de mogelijkheid in zich bergt om een uitermate groote verscheidenheid te doen groeien. De omstandigheden waren en zijn zeer uiteenlopend. Iedere situatie biedt steeds meerdere mogelijkheden voor een verstandige oplossing, een eindelooze variatie in vermenging en samengroeiing van oudere en meer recente aanpassingsvormen is mogelijk.

Is het echter deze drang tot aanpassing van het boerenbedrijf aan de gegeven omstandigheden alléén, die verantwoordelijk is voor den vormenrijkdom van het agrarische leven van ons land?

Het is niet mijn bedoeling hedenmiddag diepgaande algemeene beschouwingen over dit onderwerp te houden, doch ik wil trachten, uitgaande van een concreet voorbeeld, tot een beantwoording van deze vraag te komen.

Er zijn in de provincie Groningen een tweetal landbouwgebieden, die als het ware uitlokken om in dit verband in studie te worden genomen en wel het Zuidelijk Westerkwartier en de Woldstreek. Het Zuidelijk Westerkwartier omvat, volgens de landbouwstatistiek, de gemeenten Grootegast, Leek, Marum en Oldekerk, de Woldstreek omvat de groote gemeente Slochteren. De gemeenten van het Zuidelijk Westerkwartier hebben een gezamenlijke oppervlakte van ongeveer 21.700 ha, de gemeente Slochteren van ± 14.300 ha; het zijn dus gebieden van een zelfde grootteorde. In Slochteren vindt men ± 13.000 ha cultuurgrond, in het Zuidelijk Westerkwartier ± 20.000 ha; beide gebieden zijn thans practisch geheel in cultuur gebracht.

De gebieden hebben, zooals zij zich nu aan ons voordoen, een volkomen verschillende agrarische maatschappij. Het Zuidelijk Westerkwartier is een uitgesproken weidegebied; in 1938 bestond ongeveer 76% van de oppervlakte cultuurgrond uit grasland⁸⁾. Naast de veeteelt waren ook de kippenhouderij en de varkenshouderij van beteekenis, doch ze namen geen van beide hier de plaats in, die ze veelal in het Oosten van ons land op de zandgronden innemen; dichtheden voor varkens en pluimvee, zooals b.v. veelal in Gelderland werden gevonden, kwamen hier niet voor, het zwaartepunt valt op de veeteelt. Het Zuidelijk Westerkwartier is een typisch gebied van kleinbedrijf. Volgens de telling van het grondgebruik in 1930⁹⁾ was de gemiddelde grootte van de bedrijven, in gebruik bij personen, wier hoofdberoep landbouwer was, dus van de eigenlijke boerenbedrijven, $\pm 9,6$ ha, volgens de inventarisatie van den landbouw in 1938 bedroeg deze zelfs slechts $\pm 8,7$ ha; het kleine bedrijf beheerscht het gebied volkomen.

Een geheel ander beeld vertoont de Woldstreek. In 1938 was hier slechts ongeveer 1700 ha of 13% van de totale oppervlakte cultuurgrond in gebruik voor blijvend grasland. De Woldstreek was dus een vrijwel zuiver akkerbouwgebied; met het Oldambt en de Veenkoloniën behoorde het tot de grasarmste gebieden van de provincie Groningen. De akkerbouw vertoont, zooals bekend, verschillende overeenkomsten met die van de Veenkoloniën. Vóór de laatste crisis nam de fabrieksaardappel in het bouwplan een opvallend groote plaats in; in den regel werd $\frac{1}{4}$ à $\frac{1}{3}$ van de oppervlakte bouwland met dit gewas beplant. In de crisisjaren werd de verbouw van aardappelen grootendeels vervangen door die van tarwe.

Het groottype van het boerenbedrijf in de Woldstreek wijkt belangrijk af van dat in het Zuidelijk Westerkwartier. In 1930 bedroeg de gemiddelde grootte in de Woldstreek 18,7 ha, dus bijna het dubbele van die in het Zuidelijk Westerkwartier. Het gemiddelde voor de Woldstreek was maar weinig lager dan het algemeen Groninger gemiddelde en dat van de Veenkoloniën en verschillende kleigebieden in de provincie; wij hebben hier dus in het algemeen te maken met een, naar Nederlandsche verhoudingen, vrij groot bedrijfstype.

Al met al bestaat er dus tusschen beide gebieden een sterke tegenstelling, wat den aard van het agrarische bedrijf betreft.

Reeds bij een oppervlakkige beschouwing wordt het duidelijk, dat we hier met een merkwaardig probleem hebben te maken. De uiterlijke voorwaarden immers, waaronder zich het agrarische productieproces in beide gebieden voltrekt, vertoonen een opvallende overeenstemming. Geografisch gezien zijn er in Nederland nauwelijks twee landbouwgebieden te vinden, die een zoo sterke mate van overeenstemming vertoonen. Beide maken ze deel uit van den gordel van laaggelegen gronden, die, zoowel in Groningen als in Friesland en Oostfriesland, de hooger gelegen, met terpen bezette kleigronden langs de kust begrenzen. Zoowel het Zuidelijk Westerkwartier als de Woldstreek bestaan voor het grootste gedeelte uit laagveenachtige gronden, doorsneden door enkele hoogere zandruggen, terwijl in beide gebieden in het Noorden de veengronden overgaan in lage kleigronden.

Voor zoo ver er tusschen beide gebieden verschillen bestaan, wijzen deze in de richting van een grootere natuurlijke geschiktheid van het Zuidelijk Westerkwartier voor den akkerbouw. In dit gebied nemen de diluviale zandruggen een zeer groot percentage van den bodem in beslag, terwijl bovendien het zuidoostelijke gedeelte, dat oorspronkelijk met hoogveen was bedekt, na een vrijwel volledige afvening, eveneens een zandigen bodem heeft. In Slochteren echter, is het diluviale gedeelte slechts klein en bestaat het overgrootste deel van den bodem uit laagveenachtige gronden. Bovendien zijn de natuurlijke afwateringsmogelijkheden in het Zuidelijk Westerkwartier aanzienlijk beter. Van deze streek ligt slechts een gedeelte in het Noord-oosten iets beneden N. A. P. Geen enkel deel ligt beneden — 1 N. A. P. De Woldstreek ligt echter voor het overgrootste deel beneden N. A. P., voor een zeer belangrijk gedeelte zelfs beneden — 1 N. A. P.¹⁰⁾.

Van een mindere geschiktheid van de zandgronden in het Zuidelijk Westerkwartier voor den akkerbouw kan in het algemeen zeker niet worden gesproken. De zandgrond is veelal eenigszins leemachtig en levert een zeer behoorlijke bouwvoor, zooals uit de resultaten op de perceelen, die nog voor bouwland worden gebruikt, ook wel blijkt.

Afgaande op de natuurlijke gesteldheid zou men verwachten, dat het Zuidelijk Westerkwartier een gebied zou zijn met een gemengd bedrijf, de Woldstreek een sterk overwegend weidegebied. Zooals gezegd, de werkelijkheid is totaal anders.

Moeten we de oorzaak van de zoo geheel verschillende en onverwachte ontwikkeling van de beide gebieden misschien geheel of voor een deel zoeken in de verschillende marktverhoudingen, welke voor beide gebieden gelden? Het lijkt al zeer weinig waarschijnlijk. De ligging ten opzichte van de centrale marktplaats van de provincie, de stad Groningen, is vrijwel volkomen dezelfde, de afstand tot en de verkeersmogelijkheden met dit centrum zijn nu en waren reeds eeuwenlang soortgelijk. Ook de juridische en politieke verhouding tot deze marktplaats was sedert onheugelijke tijden dezelfde. Beide gebieden maakten vroeger deel uit van de Groninger Ommelanden en stonden zodoende in dezelfde staatkundige verhouding tot de stad; ze waren o. a. op gelijke wijze aan het Groninger stapelrecht onderworpen. Van een verschil tusschen beide gebieden, wat betreft den invloed van de stad als handelscentrum, is dan ook nu en in het verleden niets te ontdekken. Van een bijzonderen invloed van andere markten in binnen- of buitenland op een der beide gebieden is nooit iets te bespeuren geweest. Nu zal men opmerken, dat niet alleen in het economische spraakgebruik, doch ook in feite, in den tegenwoordigen tijd de term „markt” een heel andere beteekenis heeft dan het historische begrip „markt” en dat voor de marktverhoudingen van agrarische producten de ligging t. o. v. de marktplaats in den engeren, historischen zin nog maar van zeer betrekkelijke beteekenis is. Hierbij valt in het bijzonder te denken aan de afzetmogelijkheden van agrarische producten in de agrarische industrie. Wat den afzet van de producten van de veeteelt betreft, bestaat er in dit opzicht tusschen beide gebieden geen principieel verschil; zoowel in het Zuidelijk Westerkwartier als in Slochteren bestaan reeds tientallen jaren zuivelfabrieken, al zijn deze thans uit den aard der zaak in het Zuidelijk Westerkwartier tot sterkere

ontwikkeling gekomen dan in de Woldstreek. Speelt echter niet de aardappelmeelindustrie in dezen een groote rol? Heeft niet de mogelijkheid, om de aardappelen in groote massa af te zetten aan de aardappelmeelindustrie in de onmiddellijke nabijheid, ten gevolge gehad, dat men zich in de Woldstreek op de cultuur van aardappelen is toe gaan leggen en bijgevolg de akkerbouw daar meer en meer de overhand heeft gekregen op de veeteelt? Ik kom straks op dit punt nog terug en wil in dit verband volstaan met er op te wijzen, dat de sterke ontwikkeling in de richting van den akkerbouw in de Woldstreek ouder is dan de verbouw op groote schaal van fabrieksaardappelen en reeds bestond, toen de aardappelen in het bouwplan nog een zeer bescheiden plaats innamen. Eerder is het omgekeerde het geval; doordat de Woldstreek een akkerbouwgebied was, kon het zich ontwikkelen tot een productiegebied voor fabrieksaardappelen, al heeft misschien naderhand de verbouw van fabrieksaardappelen een verdere ontwikkeling in de richting van een eenzijdig akkerbouwgebied wel gestimuleerd. Overigens valt nog op te merken, dat in het Zuidelijk Westerkwartier eveneens een poging is aangewend om daar een aardappelmeelindustrie te stichten en den verbouw van fabrieksaardappelen te stimuleren. De poging mislukte; de aardappelmeelfabriek moest het werk weer staken.

Samenvattend kan dus worden geconstateerd, dat het niet de marktverhoudingen zijn, die verantwoordelijk zijn voor het merkwaardige verschil tusschen het Zuidelijk Westerkwartier en de Woldstreek.

Heeft misschien de groep van verschijnselen, die Staring aanduidt als „maatschappelijke toestanden” een rol van beteekenis gespeeld? Bestonden er, wat deze betreft, tusschen beide gebieden in het nabije of verre verleden verschillen, die van invloed kunnen zijn geweest op de zoo verschillende ontwikkeling van het agrarische systeem? Staring wijst in dit verband op den aard van het recht op den bodem, o. a. het voorkomen van gemeenschappelijk grondbezit, tiendrechten e. d., terwijl Minderhoud ook het Groninger beklemrecht noemt en verder de aandacht vestigt op arbeidsvoorziening, loonhoogte e. d.

Wanneer men de maatschappelijke toestanden, in den zin, zoals Staring hierover spreekt, in hun historische ontwikkeling en in hun huidige gedaante in beide gebieden onderzoekt, valt weinig of geen verschil te ontdekken. De staatkundige verhou-

dingen zijn in beide gebieden, vanaf den tijd, dat ons hierover iets bekend is, steeds dezelfde geweest. De kleine verschillen, die er zijn te constateeren, mogen misschien den rechtshistoricus interesseeren, ze zijn in dit verband van geen belang¹¹⁾.

Hoorigheid en lijfeigenschap zijn in beide gebieden reeds zeer vroeg verdwenen; het is nauwelijks meer na te speuren wanneer.

Het recht op den bodem vertoonde in beide gebieden dezelfde ontwikkeling; in beide heerschte het systeem der zoogenaamde opstreckende heerden¹²⁾. Dit systeem kan men zich als volgt ontstaan denken. Bij de kolonisatie van het gebied werd langs den eersten primitieven weg, die uit den aard der zaak over het hoogste gedeelte, dus in dit geval over de zandstrooken liep, voor iederen kolonist een aantal roeden uitgemeten, dat dan de breedte van zijn plaats voorstelde. Loodrecht op den weg mocht hij voor- en achteruit in de woeste gronden zijn zwetsloten doortrekken, of, zooals men het uitdrukt, zijn „heerd”, zijn boerderij strekte zich op in de woeste gronden. Het dorp, dat op deze wijze ontstaat, is een typisch straatdorp, de boerderijen zijn lange, smalle strooken grond, zooals we die in hun extremen vorm in Staphorst kennen. Zoowel het Zuidelijk Westerkwartier als Slochteren vertoonen dan ook streekdorpen in den zuiversten vorm. Zooals wel duidelijk is, is dit systeem gebaseerd op de gedachte van individueel grondbezit. Iedere boer kon in principe zijn zwetsloten doortrekken tot aan de grens van het dorpsgebied en daarmee dus zijn eigen bezit van dat van anderen afscheiden. Men deed dit niet altijd, omdat de gronden, die het verst van den weg waren gelegen en die ook meestal de slechtste waren, de moeite van het verdeelen niet waard waren. Zoo bleven aan het einde der opstreckende heerden lang onverdeelde stukken liggen, ook in het Zuidelijk Westerkwartier en in de Woldstreek. Eerst toen geleidelijk de behoefte aan grond en daarmee de waarde toenam, trokken de boeren ook over de minder goede en minder gunstig gelegen stukken hun kavelsloten door. Pas in de 19de eeuw echter kwam in beide gebieden aan dit ontwikkelingsproces een einde.

Had dus oorspronkelijk iedere boer een opstreckende heerd, loopende van de eene grens van het dorpsgebied tot de andere, in den loop der tijden zijn in beide gebieden door vererving, verkoop, enz. de verschillende deelen van de heerden veelal

in handen van diverse eigenaars gekomen. Het oorspronkelijke systeem is echter nog duidelijk te herkennen.

Was dus in beide gebieden de gang der historie, wat betreft het recht op den bodem, ongeveer dezelfde, het is van belang om na te gaan welke eigendomsverhoudingen tenslotte in meer recenten tijd hier aan den dag treden. De oudste betrouwbare gegevens betreffende pacht en eigendom in de provincie Groningen stammen uit het jaar 1862¹³⁾. Hieruit blijkt, dat toen in Slochteren van de boeren 91 % eigenaar was en 9 % pachter en in het Zuidelijk Westerkwartier 83 % eigenaar en 17 % pachter. Hoewel dus het percentage eigenaars in Slochteren hooger is, bestaat er tusschen beide gebieden geen essentieel verschil; beide zijn dan typische gebieden van eigenerfden. In 1930 bedroeg in Slochteren het percentage eigenaars 73, in het Zuidelijk Westerkwartier 67. In beide gebieden was dus een niet onaanzienlijke daling van het percentage eigenaars opgetreden, doch in de onderlinge verhouding was weinig verandering gekomen en nog steeds overwoog het eigenbezit in sterke mate. Er is geen enkele reden om aan te nemen, dat de verhouding tusschen pacht en eigendom en de verandering, die daarin is ingetreden, iets te maken heeft met de verschillen tusschen de agrarische structuur van beide gebieden.

Een enkel woord tenslotte nog over het recht van beklemming. Men neemt dikwijls aan, dat het feit, dat in Groningen een groot deel van het land onder beklemming in gebruik is, de splitsing van boerderijen zou tegengaan en daardoor één der oorzaken zou zijn van de hooge gemiddelde bedrijfsgrootte in deze provincie. Uitgaande van die redeneering zou het dus b.v. mogelijk kunnen zijn, dat het verschil in de gemiddelde bedrijfsgrootte tusschen Slochteren en Zuidelijk Westerkwartier voor een grooter of kleiner deel op een verschil in beteekenis van het recht van beklemming voor deze gebieden zou zijn terug te voeren, terwijl hierdoor indirect het agrarische leven ook nog op andere wijze zou kunnen zijn beïnvloed. Nu valt, om te beginnen, op te merken, dat in den regel de invloed van het beklemrecht op de bedrijfsgrootte in Groningen wordt overschat. In de eerste plaats is splitsing van een beklemming mogelijk, doch wat belangrijker is, het overgrootste deel der bedrijven is niet uit één, doch uit meerdere beklemmingen of uit een deel vrij en eigen land en één of meer beklemmingen opgebouwd, zoodat meestal zonder meer splitsing van bedrijven

mogelijk is¹⁴). Wat verder de beteekenis van het recht van beklemming in de beide gebieden betreft, zooals bekend, wordt geen statistiek van den omvang van het recht van beklemming bijgehouden, doch in de zoo even reeds genoemde landbouw-statistiek van Groningen, over het jaar 1862, vinden we gegevens over den stand van zaken in dat jaar. Uit deze cijfers blijkt — voor het Zuidelijk Westerkwartier zijn ze niet geheel volledig — dat daar ruim de helft, in de Woldstreek ongeveer één derde van den grond, onder beklemming werd gebruikt. Voor zoover er verschil was, moest dit, volgens bovenstaande redeneering, wijzen in de richting van een grooteren weerstand in het Zuidelijk Westerkwartier tegen een versnippering van den bodem. De feiten bewijzen het omgekeerde.

Vertoont dus de uit de maatschappelijke verhoudingen voortvloeiende relatie boer—bodem in beide gebieden groote overeenkomsten en geven de verschillen, die er zijn, zeker geen verklaringsgrond voor de verschillen in de agrarische structuur van beide gebieden, Minderhoud wijst er te recht op, dat, behalve de relatie van den boer tot den bodem, ook de relatie van den boer tot den anderen belangrijken productie-factor, den arbeid, door de maatschappelijke verhoudingen kan worden beïnvloed en ook hierdoor de vorm van het agrarische leven mee kan worden bepaald¹⁵). Zoo kan men zich voorstellen, dat bij onvoldoende voorziening in de arbeidsbehoefte, of bij bijzonder hoog loonen, de teelt van arbeidsintensieve gewassen zal worden beperkt en men neiging zal vertoonen van den meer arbeid eischenden akkerbouw over te gaan tot de arbeids-extensieve veeteelt. Tegenstand tegen een sterke binding aan den boer en zijn bedrijf bij den landarbeider kan er toe leiden, dat het weidebedrijf, dat afhankelijk is van een regelmatige en belangstellende medewerking van de zijde van den arbeider, moeilijkheden ondervindt en de akkerbouw, die grootendeels met arbeidskrachten in een los dienstverband is te drijven, om die redenen de voorkeur krijgt.

Wat de arbeidsvoorziening betreft, hoewel deze in de Woldstreek niet tot groote moeilijkheden aanleiding heeft gegeven, is ze in het Zuidelijk Westerkwartier zeker al tientallen jaren lang ruimer dan in het eerstgenoemde gebied. Het Zuidelijk Westerkwartier heeft sinds lange jaren een overschot aan arbeidskrachten, dat vroeger grootendeels zijn bestaan vond door elders als seizoenarbeider te werken en dat in de laatste

tientallen jaren in dit gebied een vrij omvangrijke permanente werkloosheid heeft veroorzaakt. Het vraagstuk van de arbeidsvoorziening is dus zeker niet de oorzaak van de huidige verschillen tusschen onze beide gebieden. Wat de loonhoogte betreft, bestaan tusschen beide streken geen verschillen van beteekenis. Beide hebben zich verder steeds gekenmerkt door een behoorlijke verhouding tusschen boer en arbeider en er is geen reden om aan te nemen, dat in één der gebieden de aard van het bedrijf hierdoor merkbaar in een bepaalde richting is beïnvloed.

De eindconclusie luidt dus, dat de verhouding boer—bodem en de verhouding boer—arbeid, voor zoover deze worden beïnvloed door de maatschappelijke verhoudingen, in den zin, zooals Staring daarover spreekt, in beide gebieden een zeer sterke overeenkomst vertoonen. Voor zoover er verschillen zijn, geven deze zeker geen verklaringsmogelijkheid voor de zoozeer uiteenlopende agrarische structuur.

Zoo komen we tot de laatste groep van verschijnselen, die Staring aangeeft als een mogelijken verklaringsgrond voor het agrarische systeem in het betreffende gebied, de bestaande traditie. Al is het mogelijk in grote lijnen de historische ontwikkeling van het agrarische leven in een bepaald gebied na te gaan, het lijdt geen twijfel, dat onze kennis van het verleden, wat dit aangaat, te gering is en te gering zal blijven om nauwkeurig alle invloeden vast te stellen, die in dit opzicht hebben gewerkt. Het zou dus zeker mogelijk zijn, dat door onbekende invloeden in een verwijderd verleden in de Woldstreek een agrarisch systeem zich zou hebben ontwikkeld, dat sterk van dat van het Zuidelijk Westerkwartier afweek en dat zich, zij het eventueel met wijzigingen, tot in dezen tijd zou hebben gehandhaafd. Een dergelijk handhaven van vroegere vormen behoeft zeker niet alleen en niet altijd zinledig en irrationeel te zijn. Niet alleen bestaat de mogelijkheid, dat, zooals Minderhoud opmerkt, in dezen ouden vorm een door ons niet onderkende wijsheid schuilt, doch men vergete vooral niet, dat de erfenis van het verleden niet alleen bestaat uit gebruiken en gewoonten en traditioneele gedachten, doch ook uit een materiele bedrijfsuitrusting en inrichting, die bij overgang naar andere productievormen veelal haar waarde geheel of grootendeels verliest¹⁶). De erfenis beïnvloedt dus niet alleen de subjectieve waardeering van den boer voor bepaalde productievormen,

doch is ook één der objectieve voorwaarden, waarmee hij bij een rationeele aanpassing van zijn bedrijf aan de omstandigheden, heeft rekening te houden.

Hebben dus, in het verleden, het Zuidelijk Westerkwartier, en de Woldstreek door niet meer na te speuren oorzaken, verschillende agrarische bedrijfsvormen gekend en is de huidige vorm misschien eenerzijds een rationeele aanpassing aan de erfenis van het verleden, anderzijds aan traditioneel vasthouden van vormen, die eens rationeel waren, doch dit onder de huidige omstandigheden niet meer zijn? Het toeval wil, dat wij voor ons geval deze vraag met groote zekerheid kunnen beantwoorden. Wij verkeerden voor de provincie Groningen in de gelukkige omstandigheid, dat we over de reeds eerder genoemde statistiek van 1862 beschikken¹⁷⁾, die per gemeente is gepubliceerd, in vele opzichten zelfs uitvoeriger is dan de huidige statistiek en behoorlijk betrouwbaar is. Aan de hand van deze statistiek is het mogelijk een vrijwel volledig inzicht te krijgen in de agrarische structuur van beide gebieden in dien tijd.

De uitkomsten, waartoe deze statistiek leidt, zijn verrassend. Het zoo opvallende verschil tusschen de agrarische structuur van beide gebieden, dat thans valt waar te nemen, blijkt in die jaren feitelijk niet te bestaan. In de eerste plaats blijkt de verhouding tusschen bouwland en grasland in beide gebieden een geheel andere dan nu en practisch dezelfde te zijn. Van de ongeveer 13.000 ha cultuurgrond, die dan in het Zuidelijk Westerkwartier aanwezig is, blijkt ongeveer 34% te bestaan uit bouwland en 66% uit weiland. In de Woldstreek, waar de oppervlakte cultuurgrond dan ongeveer even groot is, bestaat 36% uit bouwland en 64% uit grasland. Ook het opvallende verschil in de gemiddelde grootte van de landbouwbedrijven blijkt van betrekkelijk recenten datum te zijn; in 1862 is het nog niet aanwezig. In de gegevens over het grondgebruik in 1862 wordt geen nauwkeurige splitsing gemaakt tusschen landbouwers en andere grondgebruikers, doch wel is het aantal landbouwers bekend en het blijkt in het Westerkwartier dan ongeveer gelijk te zijn aan dat in Slochteren (614 tegen 655), terwijl de oppervlakte cultuurgrond in het Zuidelijk Westerkwartier iets grooter is. De gemiddelde bedrijfsgrootte zal dus ongeveer gelijk geweest zijn en iets minder dan 20 ha hebben bedragen. Opvallend is, dat het aantal bedrijven boven 20 ha in de Woldstreek dan zelfs kleiner is, dan in het Zuidelijk

Westerkwartier. Daarentegen is het aantal bedrijven van landbouwers beneden 5 ha vermoedelijk in het Zuidelijk Westerkwartier iets grooter. Al met al echter bestaat er in dit opzicht tusschen beide gebieden geen wezenlijk verschil.

Ook in het gebruik van den grond bestaat geen verschil van eenige beteekenis. Het bouwland wordt voor dezelfde gewassen gebruikt; de aardappel neemt dan in de Woldstreek nog geen bijzondere plaats in. Wat het grasland betreft, moet men zich voorstellen, dat in beide gebieden een groot deel hiervan bestond uit weinig of niet verzorgd natuurgrasland, dat slechts een geringe opbrengst aan gras gaf, zooals dit trouwens van een groot deel van het grasland in ons land in die dagen gold. Vooral in Slochteren was, in het bijzonder in het Noorden van het gebied, veel grasland van geringe waarde. De veebezetting was daar ook geringer, dan in het Zuidelijk Westerkwartier. In Slochteren bedroeg de totale veestapel ruim 7000 stuks, in het Zuidelijk Westerkwartier ruim 9000 stuks, d. w. z. in het Zuidelijk Westerkwartier ruim één per ha grasland, in de Woldstreek iets minder dan één per ha grasland; in het land als geheel bedroeg in deze jaren het aantal runderen per ha grasland iets meer dan één.

Opmerkelijk is, dat in het Zuidelijk Westerkwartier het aantal arbeidskrachten, ter beschikking staande van den landbouw, in 1862 reeds zooveel grooter is dan in Slochteren. Uit onze statistiek blijkt, dat in Slochteren ongeveer 2000 mannelijke arbeidskrachten (boer en meewerkende zoons inbegrepen) ter beschikking van den landbouw stonden, in het Zuidelijk Westerkwartier echter ongeveer 3500. Het aantal in Slochteren is, gezien de oppervlakte cultuurgrond, vrij normaal, in het Zuidelijk Westerkwartier echter buitengewoon hoog. Het is zonder meer duidelijk, dat daar dan reeds een belangrijk overcompleet aan arbeidskrachten bestaat. Dit blijkt ook uit het feit, dat in die jaren reeds groote aantallen arbeiders uit dit gebied elders werk zochten en vonden. Men zal dit groote overcompleet vermoedelijk dienen te zien als een gevolg van de — trouwens in die dagen nog niet geheel afgelopen — vervening van het zuidoostelijke deel van het gebied, waardoor groote aantallen arbeidskrachten waren aangetrokken, die naderhand in een ander bedrijf hun bestaan moesten zoeken. De sterkste arbeidsbezetting vond men in 1862 dan ook in de zuidelijke gemeenten van het gebied, Marum en Leek.

Misschien zal men zich afvragen, of onder deze vele landarbeiders in het Zuidelijk Westerkwartier toch niet een groot aantal kleine boeren schuilen, die, door de bij het samenstellen van de statistiek aangelegde maatstaven, als zoodanig niet voor den dag kwamen en dus niet het kleine bedrijf in het Zuidelijk Westerkwartier toen in feite toch al meer de overhand had dan in Slochteren. Dat dit niet het geval is, blijkt o. a. uit het feit, dat zoowel het totaal aantal bezitters van koeien in het Zuidelijk Westerkwartier, als het aantal bezitters van landbouwpaarden zelfs iets lager was, dan in de gemeente Slochteren.

Essentieele verschillen zijn er in 1862 niet en het groote onderscheid, dat thans tusschen beide gebieden bestaat, vloeit dus niet voort uit een om materieele redenen of sociale traagheid vasthouden aan in het grijs verleden door onnaspeurbare oorzaken ontstane vormen; er is hier sprake van een in recenten tijd ontstane differentiatie.

Wanneer men zijn aandacht richt op den aard van het bodemgebruik, dan is vooral de verandering, die in Slochteren is opgetreden, enorm groot en onverwacht. Deze verandering ligt, zooals blijkt, nog dicht achter ons en men is dan ook nog niet vergeten, hoe ze tot stand kwam. Ze is met groote moeite en kosten gepaard gegaan. Een eerste noodzaak was een sterke en dure bemaling van deze zoo laag gelegen gronden; nu nog behoort de Woldstreek voor het grootste gedeelte tot het gebied met de zwaarste waterschapslasten in de provincie Groningen¹⁸⁾. Doch hiermee was men niet klaar. Vooral vóór de toepassing van kunstmest was van deze gronden voor het grootste deel geen redelijke oogst te verwachten, zonder grondige en kostbare verbetering van den bodem. Reeds onze statistiek van 1862 geeft een aanwijzing in welke richting men het zocht. In dit jaar werd reeds 40 ha land met van elders aangevoerd slijk beaard. 75 ha kleigrond werden in dat jaar verbeterd door het ook elders in de provincie Groningen in de 19de eeuw dikwijls toegepaste kleidelven, waarbij de in den ondergrond aanwezige goede klei, door het graven van breede, diepe geulen, naar boven werd gebracht. Daarnaast werden nog 133 ha tijdelijk verbeterd door het zgn. „roppen”¹⁹⁾. Van zeer veel belang is o. a. ook geweest de beaarding van den grond in Slochteren, met de vruchtbare terpklei van de wierden van het Hoogeland. Dat al deze methoden van verbetering enorm veel geld kostten, behoeft nauwelijks betoog. Men was dus in 1862 al bezig met

de omzetting van grasland in bouwland in Slochteren en in de daarop volgende jaren is men in een snel tempo in die richting voortgegaan. Reeds in 1877²⁰⁾ waren de verhoudingen volkomen veranderd; de oppervlakte bouwland was toen toegenomen tot ongeveer 8000 ha, de oppervlakte grasland gedaald tot ongeveer 5000 ha. Sedertdien is men, zij het in een iets langzamer tempo, voortgegaan, totdat de tegenwoordige verhouding werd bereikt. Er zij hier nog op gewezen, dat in 1877, toen dus in wezen de groote ommekeer al had plaats gevonden, de aardappelen nog slechts een geringe oppervlakte innamen, nl. 650 ha, zoodat, zooals reeds werd opgemerkt, geen verband kan worden gelegd tusschen de optredende wijzigingen in het grondgebruik en de opkomst van de aardappelverwerkende industrie.

Zoo werd dus door moeizamen arbeid en ten koste van enorme uitgaven, dit land, dat door de natuur scheen voorbestemd om een veeteeltgebied te zijn en dat door betrekkelijk geringe verbetering in zijn geheel tot goed grasland had kunnen worden gemaakt, omgezet in bouwland. Waarom nu deed men dit, waarom ging men hier met geweld dwars tegen den draad in? Waarom wilden de boeren in de Woldstreek met alle geweld den kant van den akkerbouw uit? Misschien zal men een oogenblik denken aan de gunstige prijsverhoudingen, die in het derde kwart van de vorige eeuw bestonden voor de akkerbouwproducten. Inderdaad, deze waren zeer gunstig, doch ook de veehouderij gaf in deze jaren goede uitkomsten. En bovendien, waarom trad dan elders in den lande, waar de mogelijkheden voor omzetting van grasland en bouwland evengoed of beter waren, dan in de Woldstreek en waar men ook niet geremd werd door conservatisme, een dergelijke omzetting niet eveneens op? Waarom b.v. niet in Friesland, waar de landbouw op een hoog peil stond en in verschillende deelen gronden aanwezig waren, die zeker beter dan de gronden in Slochteren voor akkerbouw geschikt waren? Om het juiste antwoord te vinden, is het gewenscht, het vraagstuk Slochteren in een iets ruimer verband te plaatsen, want al zijn de groote veranderingen in dit gebied geen onderdeel van een algemeen Nederlandsch proces, toch staat de Woldstreek niet alleen. Wie de geschiedenis van den landbouw in Groningen in de 19de eeuw nagaat, komt tot de conclusie, dat deze neiging, om van veeteelt over te gaan naar akkerbouw, in de geheele provincie, behalve in het Westen, heeft geheerscht. Terwijl in de rest van ons land in die periode

practisch geen wijziging in de verhouding tusschen bouwland en grasland intrad, nam in Groningen tusschen 1833 en 1888 de oppervlakte grasland met ongeveer 35.000 ha af. In 1833 bestond de cultuurgrond in Groningen nog voor 47% uit grasland, in 1888 nog slechts voor 31%. Voor de rest van Nederland waren deze percentages respectievelijk 59 en 58. In 1833 was in Groningen dus nog ongeveer de helft van den cultuurgrond grasland, in 1888 nauwelijks één derde²¹). Het is bekend, dat dit proces van omzetting van grasland en bouwland reeds tientallen jaren vóór 1833 is begonnen. Zoo blijkt uit gegevens uit het jaar 1818, dat toen nog ongeveer 64% van den cultuurgrond uit grasland bestond, terwijl ook vóór 1818 reeds groote oppervlakten zijn gescheurd²²). Tot in het laatste kwart van de 18de eeuw was Groningen een uitgesproken veeteeltprovincie. Terloops zij hierbij opgemerkt, dat de blijkbaar zeer belangrijke omzetting tusschen 1818 en 1833 plaats vond in een periode van zeer ongunstige prijsverhoudingen voor den akkerbouw. Al was de ommekeer nergens zoo snel en abrupt als in de Woldstreek, de uitgesproken neiging, ja een ontembare drang tot den akkerbouw bestond dus niet alleen in dit gebied, doch in het overgrootste gedeelte van Groningen. Niet alleen in de Woldstreek, ook in andere deelen van Groningen breidde de akkerbouw zich voor een groot deel uit over gebieden, die van nature daarvoor zeker niet in de eerste plaats aangewezen zijn. Dit geldt o. a. voor de oudere kleigronden in het Oldambt, langs den rand van de oude Dollard, vooral voor die gronden, die gelegen zijn binnen de eerste bedijking van 1545. Deze laaggelegen, grootendeels knikkige gronden, zijn in de vorige eeuw met kunst en vliegwerk, o. a. door het kleidelven en beslijken, geschikt gemaakt voor bouwland, doch hebben desondanks, vergeleken met de goede kleigronden in de provincie, steeds matige oogsten geleverd²³). Het zelfde is het geval met het grootste gedeelte van het land in de zgn. Centrale Bouwstreek, de gemeenten Bedum en Ten Boer. Vooral de laaggelegen zware klei in het gedeelte van dit gebied, dat bekend staat als Innersdijk, is zeker van nature niet in de eerste plaats aangewezen voor bouwland. Voor het Noorden van Groningen, het Hoogeland, geldt dit in veel mindere mate, al zijn ook hier veelal gronden in de oude kernen en verder de zgn. meedegronden, in bouwland omgezet, die vermoedelijk als grasland betere resultaten zouden hebben geleverd²⁴). Geeft in het Noorden van

Friesland en ook b.v. in het Noordelijk Westerkwartier in Groningen de verspreiding van bouw- en grasland den bodemkundige reeds een belangrijke aanwijzing omtrent ouderdom, aard en ontstaanswijze van den kleigrond, in het Noorden van Groningen is dit vaak nauwelijks meer het geval²⁵). Dat men vooral in de Centrale Bouwstreek en in het Oud-Oldambt met de omzetting van grasland in bouwland te ver is gegaan, blijkt duidelijk uit de bedrijfsuitkomsten. Volgens de gegevens van de centrale landbouwboekhouding van de Groninger Maatschappij van Landbouw²⁶) bedroeg in de Noordelijke Bouwstreek, die dus voor het overgrootste gedeelte als wel geschikt voor den akkerbouw moet worden beschouwd, de gemiddelde brutowinst (d. w. z. de winst, met inbegrip van de pacht, of de pachtwaarde) over de periode 1924—1939 f 118,22 per ha, doch in de Centrale Bouwstreek bedroeg deze slechts f 95,97, dus meer dan $\frac{1}{5}$ minder. Dat hier, bij gebruik als grasland, de resultaten veel beter zouden zijn geweest, wordt waarschijnlijk gemaakt door het feit, dat in de, aan de Centrale Bouwstreek grenzende Centrale Weidestreek, waar de oude kleigrond wel als grasland wordt gebruikt, over deze periode de gemiddelde brutowinst f 120,05 per ha bedroeg.

Een zelfde verschil, als tusschen de Noordelijke Bouwstreek en de Centrale Weidestreek, bestaat tusschen het Nieuw-Oldambt en het Oud-Oldambt. Het Nieuw-Oldambt, voor het grootste gedeelte wel geschikt voor akkerbouw, had een gemiddelde brutowinst van f 111,77, het Oud-Oldambt van f 82,74 per ha. Van de Woldstreek zijn te weinig gegevens omtrent de bedrijfsresultaten bekend om een betrouwbare conclusie te kunnen trekken²⁷). Wat echter bekend is, geeft geen bijzonder gunstig beeld.

Er is dus in het grootste deel van Groningen een neiging geweest om over te gaan van grasland naar bouwland, ook als de omstandigheden hiervoor minder gunstig waren. Wat dreef de Groninger boeren, met uitzondering van die in het westelijke gedeelte, in deze richting?

Als oorzaak van den overgang van de veeteelt naar den akkerbouw in Groningen is veelal genoemd het optreden van de runderpest in de tweede helft van de 18de eeuw²⁸). Door het uitsterven van hun stallen en de vrees voor verdere verliezen zouden de boeren er toe zijn overgegaan om hun heil in den akkerbouw te zoeken. Zelf heb ik bij een andere gelegenheid

mij ook bij dit betoog aangesloten²⁹⁾, doch eerlijk gezegd is het mij steeds minder gaan bevredigen. Er zijn twee essentiële bezwaren tegen het aanvaarden van dit verschijnsel, als algemeen verklaringsgrond voor de opgetreden wijzigingen. In de eerste plaats trad deze veepest niet alleen in Groningen, doch ook in Friesland op en hier heeft ze niet geleid tot een blijvende omzetting van weidebedrijven in bouwbedrijven³⁰⁾. Men zou dus geneigd zijn aan te nemen, dat de innerlijke tegenstand tegen deze omschakeling in Groningen minder groot was dan in Friesland. In de tweede plaats — en dit is nog belangrijker — is het wel zeker, dat in den tijd van de runderpest de omzetting slechts een betrekkelijk geringen omvang heeft aangenomen. In hoofdzaak is de verandering — zooals ook uit de reeds genoemde cijfers blijkt — van lateren datum en voor het grootste deel staat ze, direct noch indirect, in verband met het heerschen van de veepest in de 18de eeuw³¹⁾. Voor de Woldstreek b.v. is dit zonder meer duidelijk.

Hoe men deze zaak ook wendt of keert, men ontkomt niet aan de conclusie, dat bij het proces van de omzetting van grasland in bouwland in Groningen, invloeden hebben gewerkt, die niet voortkomen uit rationeele, economische overwegingen en die een rationeele aanpassing aan de omstandigheden van allerlei aard eerder hebben verhinderd dan bevorderd. Er moet iets zijn in de geestesgesteldheid, of in de opvattingen van den Groninger boer, dat hem, los van economische overwegingen, er toe bracht om aan den akkerbouw de voorkeur te geven. Welke kracht is dit geweest? Naar mijn overtuiging was het het hogere maatschappelijke aanzien, dat gedurende de geheele 19de eeuw en vermoedelijk ook reeds daarvoor, de akkerbouw heeft genoten en vandaag aan den dag nog geniet. Een bouwboer werd en wordt in het grootste deel van Groningen hooger aangeslagen, dan een veehouder. Een „echte” Groninger boer is een bouwboer en hij is er in zijn hart trots op, dat hij het is. Natuurlijk treedt bij de meesten van hen dit gevoel niet dagelijks duidelijk aan den dag, doordat zij temidden van soortgenooten wonen, doch waar akkerbouw en weidegebieden aan elkaar grenzen, is wel degelijk een zeker standonderscheid tusschen bouwboeren en weideboeren te constateeren, ten gunste van de bouwboeren. De 19de eeuw heeft niet uitgemunt door sterke opmerkingsgave voor sociaal-psychologische verhoudingen, dus men zal in de geschriften uit dien tijd, over het Groninger

platteland, geen directe mededeelingen over deze hoogere maatschappelijke waardeering van den akkerbouw aantreffen. Uit de vele beschouwingen over en beschrijvingen van het agrarische leven, die in deze eeuw in Groningen zijn voortgebracht, valt niettemin duidelijk op te maken, dat de Groninger boer bouwboer wil zijn en dat dit zijn trots en zijn glorie is. Vooral in het Oosten, in het Oldambt, valt dit op te merken. Hoewel in de 18de eeuw ook dit gebied nog in hoofdzaak als grasland in gebruik was, was reeds in het begin van de 19de eeuw de veeteelt daar duidelijk in discredit⁸²⁾ en men krijgt den indruk, dat ze daar toen reeds aan een zekere verwaarloozing ten prooi was, een verwaarloozing, die later overduidelijk was. Een dergelijke verwaarloozing van de veeteelt is op het Hoogeland nooit opgetreden; voor het vee, dat op de akkerbouwbedrijven nog overbleef, heeft men daar steeds behoorlijk aandacht gehad. Doch ook daar gaf de akkerbouwer maatschappelijk den toon aan; ook daar stond hij nummer één op de ranglijst. Wie mee wou doen in de Groninger landbouwwereld moest akkerbouwer zijn. Zoo werd in het grootste gedeelte van Groningen de overgang van veeteelt naar akkerbouw een kwestie van maatschappelijke prestige. De akkerbouw werd tot een collectief ideaal, dat ieder lid van de landbouwersgroep zooveel mogelijk trachtte na te streven, ook al ging dat in feite tegen zijn persoonlijke belangen in. Dat het een collectief verschijnsel werd, waar vrijwel geen enkel individu zich buiten hield, behoeft niet te verbazen. Het is een bekend sociaal verschijnsel, dat wanneer in een bepaalde samenleving een zekere levensvorm door de heerschende groep is aanvaard, de rest zich hieraan, juist terwille van het sociale prestige, niet meer kan en wil onttrekken. Deze levensvorm krijgt dan een min of meer dwingend karakter, ze wordt een levensstijl. Ook het economische leven, zelfs in onze zgn. individualistische maatschappij, onttrekt zich niet aan een dergelijke stijlvorming. In iedere min of meer samenhangende groep van personen, die een zelfde bedrijf uitoefenen, ontstaat een algemeen als normaal aanvaarde opvatting over de wijze van bedrijfsvoering, er ontstaat, wat ik elders reeds eerder heb aangeduid als een bedrijfsstijl⁸³⁾.

Zoo dient men dus, naar mijn meening, de formidabele wijziging, die ongeveer in een eeuw tijds in het landbouwbedrijf in Groningen optrad, in laatste instantie te zien als gevolg van een zich wijzigend groepsideaal, waardoor een andere bedrijfsstijl

ontstond, die, als elken bedrijfsstijl, geleidelijk een meer en meer dwingend karakter kreeg.

Het is wel duidelijk, dat een dergelijk nieuw groepsideaal en een daarmee verband houdende nieuwe bedrijfsstijl niet uit de lucht komen vallen en volledigheidshalve is het van belang om na te speuren, waarin deze verandering haar oorsprong vindt. Het is te verwachten, dat een eventueele conclusie hieromtrent een eenigszins hypothetisch karakter draagt. In eersten aanleg immers gaan de wijzigingen tot in de 18de eeuw terug en onze kennis van de agrarische verhoudingen in die eeuw is reeds te gering, om in dit opzicht tot volkomen zekerheid te komen. Een zeer aanvaardbare hypothese laat zich echter opstellen en wel de volgende. In den loop van de 18de eeuw en in het begin van de 19de eeuw werden aan de Groninger kusten belangrijke inpolderingen tot stand gebracht. In 1717 werd, ter vervanging van den ouden, doorgebroken zeedijk, een nieuwe dijk aangelegd, die voor het grootste deel veel verder buitenwaarts kwam te liggen, waardoor groote oppervlakten kwelderland, die vroeger slechts omkaad waren, voorgoed tot land werden gemaakt. In 1811 werd bovendien de groote Noordpolder aangelegd. In het Dollardgebied, waar reeds in de 17de eeuw omvangrijke oppervlakten kwelder waren ingedijkt, werden deze inpolderingen in de 18de eeuw en het begin van de 19de eeuw, vooral in den westelijken boezem, met kracht voortgezet. Door de merkwaardige ontwikkeling van het recht op den aanwas in Groningen ⁸⁴⁾ werden deze nieuw aangewonnen gronden in den regel bij bestaande boerderijen gevoegd en werden ze niet, zooals b.v. de middeleeuwsche inpolderingen in den Fivelboezem, in nieuw gevormde boerderijen verdeeld. Het gevolg hiervan was, dat de boerderijen langs de kust in Groningen een belangrijk hogere gemiddelde grootte kregen, dan de boerderijen in het binnenland. Daarnaast echter werden deze boerderijen, door de aanhechting van dezen nieuwen poldergrond, overwegend bouwboerderijen. In de eerste jaren na de inpolderingen was men, om technische redenen, genoodzaakt om de vroegere kwelders als bouwland te gebruiken. Daar ze uitstekende oogsten leverden en bovendien door den aard van den bodem en de gunstige hydrografische ligging, zonder bijzondere kosten en moeite, als bouwland langen tijd bruikbaar bleven, werden zij ook naderhand niet groen gemaakt. Zoo werden in den loop der 18de eeuw in Noord-Groningen — in het Oldambt gedeeltelijk

reeds eerder — de boerderijen in de kuststreek groote boerderijen en tegelijk bouwboerderijen. Groote- en rijke-boer werd daar dus min of meer identiek met bouwboer. Men begon tegen de bouwboeren op te zien, zij werden een navolgingswaardig voorbeeld. Men mag dan ook aannemen, dat, toen de veepest de boeren voor een dilemma stelde, er zeker een innerlijke bereidheid was om den kant van den akkerbouw te kiezen. De goede opbrengsten, die de gescheurde graslanden in de eerste jaren gaven, de nieuwe technische mogelijkheden, die de, aan het eind van de 18de eeuw overgenomen, engelsche landbouwmethoden boden en tenslotte de goede graanprijzen aan het eind der 18de eeuw en vooral in den Franschen tijd, hadden ten gevolge, dat men de eerste stappen in deze richting niet behoefde te betreuren. Maar nog eens, bepalend was het economische motief niet, getuige ook het reeds genoemde feit, dat men tusschen 1818 en 1833, onder voor den akkerbouw zeer ongunstige omstandigheden, met kracht op den ingeslagen weg voortging.

Zoo breidde de nieuwe bedrijfsstijl zijn invloed steeds verder uit. Vanuit het Oldambt drong hij reeds vroeg door in de Groninger Veenkoloniën. Hoewel men van de Veenkoloniën niet als van de Woldstreek kan zeggen, dat deze bedrijfsstijl tegen de natuurlijke omstandigheden inging, was het aan den anderen kant geenszins zoo, dat de keuze, die men daar deed, vanzelfsprekend was. Dat het op Veenkoloniale grond ook heel anders kan, bewijzen de Friesche veenkoloniën en verschillende andere veenkoloniale gebieden³⁵).

Om tot de Woldstreek terug te keeren, dat men daar in de zestiger jaren, toen de landbouw in het algemeen in een periode van uiterst gunstige resultaten verkeerde, de neiging voelde opkomen, om van den toen grootendeels nog weinig intensief gebruikten grond in dit gebied meer te maken, lag voor de hand; dat men daarbij den weg koos van omzetting van het grasland in bouwland, vindt zijn oorzaak in het feit, dat ook de Woldstreek binnen de sfeer van den toen in het grootste deel van Groningen reeds heerschenden bedrijfsstijl was geraakt. De nabijheid van het Hoogeland en de Veenkoloniën en in mindere mate die van het Oldambt, werkten dit in de hand.

Ontwikkelde zich dus in Groningen een nieuwe bedrijfsstijl, die weliswaar, o. a. ten gevolge van verschillen in grondsoort, verschillende modificaties vertoonde, doch als algemeen kenmerk had een sterk overheerschen van den akkerbouw, in

Friesland bleef de oude bedrijfsstijl, waarin de veeteelt als het normale en vanzelfsprekende werd aanvaard, zijn volle kracht behouden. Ook deze bedrijfsstijl breidde zich over allerlei grondsoorten uit; zoo werden ook de Friesche veenkoloniën een overwegend veeteeltgebied. Slechts op gronden, die een uitzonderlijke geschiktheid voor den akkerbouw vertoonen, zooals een deel der kleigronden in Noord-Friesland, wordt deze vorm van landbouw gedreven. Zeker mede onder invloed van Friesland³⁶⁾ heeft in het Westen van de provincie Groningen deze oude bedrijfsstijl zich weten te handhaven en is deze gedeeltelijk zelfs versterkt. In het Noordelijk Westerkwartier vindt men in het algemeen slechts bouwland dáár, waar de kleigrond zich hiervoor bijzonder leent, zooals op de jongere kleigronden en de oude oeverwallen.

In het Zuidelijk Westerkwartier heerscht de bedrijfsstijl van het veeteeltgebied. In het midden van de vorige eeuw werd het overheerschen van het grasland hier nog eenigszins getemperd, doordat de verzorging van het gezin met producten van het eigen bedrijf, evenals op onze zandgronden in het algemeen, hier toen nog een rol van eenige beteekenis speelde en men dus daarvoor van de natuurlijke mogelijkheden, die de akkerbouw hier vond, gebruik maakte. Toen naderhand het gebied meer en meer volkomen in de wereldhuishouding werd betrokken, kon de bestaande neiging tot het weidebedrijf nog duidelijker naar voren treden.

Ik meen hiermee de concrete vraag, die ik mij als uitgangspunt stelde, nl. hoe het zoo groote verschil in agrarische structuur tusschen het Zuidelijk Westerkwartier en de Woldstreek kon ontstaan, in groote trekken te hebben beantwoord, al ben ik mij er van bewust, dat hierover nog meer gezegd kan worden, dan binnen het kader van deze rede mogelijk is.

Mij rest nu nog slechts hieruit de algemeene conclusie te trekken. Deze dient te zijn, dat men de structuur van het agrarische leven in een bepaald gebied niet alleen kan zien als een som van pogingen — eventueel verouderde pogingen — om zich aan te passen aan de uiterlijke omstandigheden, waarvoor men is gesteld. Deze structuur kan soms in sterke mate, ja doorslaggevend, worden bepaald door binnen de betreffende sociale groep bewust of onbewust levende idealen, voorstellingen en denkbeelden, die in hun oorsprong los staan van overwegingen van economischen aard.

Zooals ik reeds in het begin opmerkte, zou het volkomen onjuist zijn, de beteekenis van de door Staring genoemde factoren te onderschatten. In het bijzonder de physisch-geografische verschijnselen, bodem, klimaat, hydrografische verhoudingen, enz. zullen steeds op het agrarische productieproces in een bepaald gebied van grooten invloed zijn, al kan in een extreem geval, zooals hiervoor werd besproken, deze invloed op den achtergrond geraken.

Uitdrukkelijk dient echter vastgesteld, dat zelfs bij een zoozeer aan de natuur gebonden bedrijf als den landbouw, de aard van het productieproces in een bepaald gebied niet alleen kan worden benaderd vanuit de relatie tusschen den mensch en het geografisch milieu, waarin hij is geplaatst. Men zal zich daarnaast steeds ten volle rekenschap dienen te geven van aard en wezen van het leven, in zijn vollen omvang, van de sociale groep, waarbinnen dit productieproces plaats vindt.

De zoo juist getrokken conclusies zijn voor den sociaal-wetenschappelijken onderzoeker in principe niet onverwacht en daarom in zekeren zin niet nieuw. De practijk bewijst echter, dat men desondanks steeds weer geneigd is om de vormgeving van het economische leven als vanzelfsprekend te beschouwen, als een product van rationeele aanpassing. Het constateeren van de ontoereikendheid van een dergelijke beschouwingswijze, aan de hand van een concreet onderzoek, mag dan ook geenszins als overbodig worden beschouwd.

Mijne Heeren Leden van het College van Herstel der Landbouwhoogeschool,

Het stemt mij tot groote dankbaarheid, dat Gij mij aan H. M. de Koningin hebt willen voordragen voor het vervullen van de opdracht tot het geven van onderwijs in de Sociale en Economische Geografie, alsmede de Sociale Statistiek, aan deze Hoogeschool. Gij hebt hierdoor blijk gegeven in mij een groot vertrouwen te stellen en ik hoop dit niet te beschamen. Ik kan U zeggen, dat het voorbeeld van mijn, door mij nog steeds be-treurden leermeester, *Prof. Steinmetz*, mij een hooge opvatting van het ambt van den hoogleeraar heeft bijgebracht en dat dit voorbeeld voor mij een voortdurenden prikkel zal zijn om mijn werk zoo goed te doen als mij mogelijk is. Ik hoop hierbij op Uw medewerking te mogen rekenen. De vriendelijke wijze

waarop Gij reeds verschillende moeilijkheden voor mij hebt opgelost, geeft mij de zekerheid, dat ik deze hoop niet ten onrechte koester.

Mijne Heeren Hoogleeraren en Lectoren,

Toen ik voor de vraag werd gesteld of ik terwille van het ambt, dat ik thans aanvaard, bereid zou zijn Groningen, dat mij zeer lief is en waar ik veel interessant en belangrijk werk zou moeten achterlaten, vaarwel te zeggen, heb ik mij o. a. afgevraagd of ik in het Wageningsche milieu op mijn plaats zou zijn. Ik ben er mij van bewust, dat ik in verschillend opzicht een vreemde eend in deze bijt ben. Mijn opleiding genoot ik aan een universiteit en steeds ben ik met de universitaire sfeer in nauw contact gebleven; dat deze een andere is en een andere moet zijn dan die van een Hoogeschool, behoef ik hier niet te betoogen. Gij stamt bijna allen uit den kring van de zuivere of de toegepaste natuurwetenschappen. Zelf ben ik niet alleen door mijn opleiding, doch ook door mijn persoonlijke instelling, met hart en ziel verknocht aan de sociale wetenschappen. Om tweeërlei redenen heb ik gemeend in dit opzicht de toekomst in goed vertrouwen tegemoet te mogen zien. In de eerste plaats, omdat ik zelf negen jaren lang mijn dagtaak heb gevonden in het beoefenen van de toegepaste wetenschap en daardoor diep doordrongen ben geraakt van de groote beteekenis van dezen vorm van wetenschapsbeoefening, niet alleen vanwege haar practisch nut, doch ook vanwege haar groote wetenschappelijke waarde. De geringe waardeering, die men in universitaire kringen soms nog kan aantreffen voor op de practijk gerichte wetenschapsbeoefening deel ik niet; integendeel, m. i. kan men zich afvragen of de beteekenis van de toegepaste wetenschap voor de zuivere wetenschap niet minstens evengroot is als omgekeerd.

In de tweede plaats, omdat ik mij met U verbonden voel in de belangstelling voor den landbouw en wat daarmee samenhangt. Deze belangstelling, in oorsprong van persoonlijken aard, is versterkt, doordat ik mij in mijn werk in sterke mate op het platteland heb gericht.

Heb ik dus het vertrouwen, dat ik mij spoedig in Uw kring zal thuis voelen, Uw hulp en steun zal ik zeer noodig hebben en ik hoop, dat U mij deze niet zult onthouden. De door U

gedoceede wetenschappen *Hooggeleerde Edelman* en *Hooggeleerde Minderhoud* hebben — zij het aan verschillende zijden — vele raakpunten met de sociale en economische geografie. Ik hoop dan ook in het bijzonder op Uw medewerking dikwijls een beroep te mogen doen. De ervaringen, die ik in dit opzicht reeds mocht opdoen, geven mij de zekerheid, dat een dergelijk beroep niet tevergeefs zal zijn.

Hooggeachte Heer Smeding,

Het is onmogelijk allen, die ik gaarne dank en erkentelijkheid wilde betuigen, van deze plaats toe te spreken. Dat ik voor U een uitzondering meen te moeten maken is, omdat U en Uw dienst in meer dan één opzicht een schakel vormen tusschen den levenskring, die ik heb verlaten en die, welke ik nu binnentreed. Het vertrouwen, dat U en de Heer *De Blocq van Kuffeler* indertijd aan Uw jeugdigen adviseur hebt geschonken, heeft mij de gelegenheid gegeven mij te verdiepen in vraagstukken van socialen en economischen aard, landbouw en platteland betreffende, die ik anders zeker niet op deze wijze onder oogen zou hebben gekregen. Het inzicht en de kennis, die ik hierdoor rijker werd, zijn voor de vervulling van mijn toekomstige taak van groote waarde. Ik hoop, dat de banden, die mij binden aan de Directie van de Wieringermeer en den Dienst der Zuiderzeewerken, nog lang zullen blijven gehandhaafd.

Dames en Heeren Studenten,

Zij, die de verantwoording dragen voor het onderwijs aan deze Hoogeschool, hebben gemeend de verzorging van het onderwijs in de vakken, waaraan in de afgelopen jaren *Professor van Vuuren* slechts een klein deel van zijn werkkraft kon wijden, op te moeten dragen aan een gewoon hoogleeraar, die hierin dus een volle dagtaak zal vinden. Ik ben voldoende realist om te beseffen, dat U dit niet met een in alle opzichten onvermengde vreugde zal vervullen, doch dat ook een zekere vrees voor een verzwaring van de studie U niet vreemd zal zijn. Ik kan deze vrees niet geheel wegnemen; de eischen zullen zeker zwaarder worden dan ze in het verleden zijn geweest, al zal ik in dit opzicht steeds de redelijkheid betrachten.

Naar ik hoop zult U in mijn optreden echter meer zien, dan

alleen een nieuwe hindernis op den moeizamen weg naar het ingenieurs-diploma. Het is mijn overtuiging — en hierin sta ik niet alleen — dat een grondige studie van deze vakken, onder de maatschappelijke verhoudingen, zooals zij in de laatste tientallen jaren zijn gegroeid, een noodzakelijke aanvulling is van de studie van de landbouwingenieurs, althans voor velen van hen niet kan worden gemist. Meer en meer wordt van den landbouwkundige gevraagd, dat hij niet alleen inzicht heeft in de technische en bedrijfs-economische vraagstukken, waarvoor het landbouwbedrijf wordt gesteld, doch dat hij de geheele maatschappelijke situatie overziet, waarin boer en landbouw zijn geplaatst, ja veelal, dat hij in staat is door zelfstandig onderzoek van deze situatie op de hoogte te geraken.

U in te leiden in de studie van dit concrete maatschappelijke groepsleven, in de studie van de volkeren en hun onderdeelen, in hun verscheidenheid, zal mijn taak zijn. De omstandigheden hebben gewild, dat ik in de laatste jaren met tal van Wage-ningers in contact ben geweest en met veel van hen heb samengewerkt en ik ben daarbij steeds getroffen door hun groote interesse, ja hun enthousiasme voor hun werk en hun belangstelling in het algemeen voor alles, wat landbouw en platteland raakt, ook voor de hiermee verband houdende sociale en economische vraagstukken. Ik heb goede hoop, dat deze belangstelling niet pas na het ingenieursexamen ontstaat en vertrouw er op, dat ze bij velen van U aanwezig zal zijn.

AANTEEKENINGEN.

- 1) Zie over de nieuwe indeeling en haar motiveering: Het grondgebruik in Nederland, gevolgd door eene beschrijving der landbouwgebieden. Verslagen en Mededeelingen van de Directie van den Landbouw, 1912, no. 3, blz. 115.
- 2) Er schijnen thans plannen te zijn voor de invoering van een nieuwe indeeling. Het voorloopig voorstel doet betwijfelen, of hier inderdaad van een vooruitgang sprake is.
- 3) Verslag van den Landbouw in Nederland over 1870, tweede gedeelte, blz. 100 e. v.
- 4) Zie b.v. Schetsen van het Landbouwbedrijf in Nederland, 1912 en Overzicht van het Landbouwbedrijf in Nederland, 1912.
- 5) G. Minderhoud, De Nederlandsche landbouw, 1935, blz. 6 e. v.
- 6) Landbouwverslag 1870, blz. 104.
- 7) De Nederlandsche landbouw, blz. 15.
- 8) Deze en de volgende gegevens over 1938 zijn ontleend aan de uitkomsten van de inventarisatie van den landbouw in dat jaar.
- 9) Voor de gegevens betreffende het grondgebruik in 1930 zie, Het grondgebruik in 1930, gevolgd door een beschrijving der landbouwgebieden, Verslagen en Mededeelingen van de Directie van den Landbouw, 1935, no. 3.
- 10) Zie voor de hoogteligging der verschillende gebieden de kaart, bijlage no. XIV, behoorende bij J. Kooper, Het waterstaatsverleden van de provincie Groningen, 1939.
- 11) Zie hierover o. a. W. J. Formsma, De wording van de staten van Stad en Lande tot 1536, 1930 en D. F. J. Halsema, Oordeelkundige verhandeling over den staat en regeeringsvorm der Ommelanden, Verhandelingen van het genootschap „Pro Excolendo Jure Patrio”, deel II, 1778.
- 12) Zie over opstreckende heerden en recht van opstrek E. W. Hofstee, Het Oldambt, deel I, Vormende Krachten, blz. 153 e. v.
- 13) Bijdragen tot de kennis van den tegenwoordigen staat der provincie Groningen, deel V, Landbouwstatistiek (twee banden), 1870.
- 14) Zie A. S. de Blécourt, Beklemrecht en stadsmeierrecht, 1920, Bijlagen en Hofstee, Oldambt, deel I, blz. 172.

- 15) De Nederlandsche landbouw, blz. 14.
- 16) Zoo heeft de nog te bespreken overgang van veeteelt naar akkerbouw in Groningen aanleiding gegeven tot grondige veranderingen en vernieuwingen van de bedrijfsgebouwen.
- 17) Zie 13.
- 18) Zie de kaarten, gevoegd bij D. R. Mansholt, Beschouwingen over een onderzoek naar de waterschapslasten in Nederland, Diss. Wageningen, 1941.
- 19) Over dit roppen en branden zie o. a. J. A. Uilkens, Handboek van de vaderlandsche landhuishoudkunde, 1836, blz. 132.
- 20) Schetsen van het landbouwbedrijf, blz. 585.
- 21) Zie voor deze gegevens o. a. Verslag over den Landbouw in Nederland over 1938, Verslagen en Mededeelingen van de Directie van den Landbouw, 1939, no. 2.
- 22) Voor de gegevens over 1818, Staat van den landbouw en der landhuishouding in de provincie Groningen, in den jare 1818, 1821, blz. 12.
- 23) Gegevens over de opbrengsten van de verschillende gewassen in de afzonderlijke deelen van de provincie zijn over de jaren 1890—1919 te vinden in de provinciale verslagen, daarna, zooals bekend, in de jaarlijksche landbouwverslagen.
- 24) De schrijver van de Schets van de ontwikkeling van het landbouwbedrijf op de zeekeigronden der provincie Groningen, in de Schetsen van het Landbouwbedrijf, schrijft over de zeelei in Noord-Groningen, op blz. 8: „De groote noordelijke helft bestaat uit meest zeer vruchtbare alluviale zeebezinkingen, in groote verscheidenheid van zandgehalte, structuur en cultuurwaarde. Het oudste gedeelte is meestal zeer zware, stijve klei, voornamelijk voor grasland geschikt. Men vindt die in hoofdzaak in het Noordelijk Westerkwartier, Zuidelijk Hunsingo (van Groningen tot Winsum), langs het Damsterdiep, van Groningen naar Delfzijl, langs de Eems, van Uitwierde tot Termunten en in de oudste Dollardpolders, ten Noorden van Meeden en Blijham en ten Zuiden van de lijn Nieuwe Schans, Beerta, Nieuw-Scheemda. Evenwel ligt hier ook niet alles groen, doch treft men er ook veel bouwland aan. Vroeger is daar veel meer groenland geweest, doch door verschillende invloeden (o. a. runderpest) is in vroegere jaren veel land gescheurd, dat beter als grasland ware te gebruiken geweest” (cursiveering van mij).
- 25) Men zie voor Noord-Friesland in dit verband, L. Wartena, Een en ander over de bodemgesteldheid van de gemeente Westdongeradeel, Tijdschrift van het Koninklijk Aardrijkskundig Genootschap, Tweede reeks, Dl. LXIII, no. 4, Juli 1946, blz. 451 e. v. Zelfs in het gebied ten Noorden van Appingedam, waar relatief veel grasland is overgebleven, is het verband tusschen bodemgebruik en bodemtype niet volledig duidelijk meer. Men vergelijk de verspreiding van bouw- en grasland in dit gebied met de uitkomsten van het bodemkundig onderzoek van Ir T. Gold-

- hoorn, Eenige opmerkingen over de zeelei van het Noordoostelijk deel van Groningen, T.K.N.A.G., Maart 1946, blz. 135 e.v.
- 26) Zie Groninger Landbouwblad, 21ste jaargang, 1939—'40, blz. 171 e.v.
 - 27) Er zijn slechts gegevens bekend over maximaal 18 bedrijven. De gemiddelde brutowinst over deze 15 jaren bedroeg voor deze bedrijven f 89,74.
 - 28) Deze meening is langzamerhand algemeen verbreid. Zie o.a. het hierboven onder 24) aangehaalde en ook N. G. Addens, Gedenkboek van de Groninger Maatschappij van Landbouw, 1937, blz. 6 en 7.
 - 29) Oldambt, deel I, blz. 193.
 - 30) Het is merkwaardig, dat Uilkens, waarop men zich bij het beschrijven van de gevolgen van de veepest veelal beroept, in den regel maar half geciteerd wordt. Waar deze spreekt van de schade aangebracht door de veepest en de noodzaak om dien ten gevolge een deel van het grasland te scheuren, noemt hij nl. tegelijkertijd „den Groningerlandschen en *Vrieschen* boer” (Vaderlandsche Landhuishoudkunde, blz. 179 e.v.). Het effect van de veepest op zich zelf is dus blijikbaar in beide gewesten soortgelijk geweest.
 - 31) Wanneer Addens (Gedenkboek, blz. 7), sprekende over de in 1818 intredende graancrisis schrijft: „De Groninger boeren, nu in hoofdzaak akkerbouwers en vooral graantelers geworden...”, dan is dit onjuist, daar, zooals gezegd, in 1818 nog ongeveer $\frac{2}{3}$ van den bodem voor grasland in gebruik is. Neemt men in aanmerking, dat voor het optreden van de veepest in de periode 1766—1773 reeds omvangrijke oppervlakten bouwland aanwezig moeten zijn geweest, o.a. in de jonge polders van de Dollard, op de „bouwten” op de lichte gronden in het Oldambt, in de jongere polders langs het Wad, op de zavelgronden in den ouden Fivelboezem en in de Veenkoloniën, dan kan de omzetting tusschen 1773 en 1818 hoogstens op eenige tienduizenden ha betrekking gehad hebben, terwijl het dan nog de vraag is, in hoeverre deze in verband staat met de veepest.
 - 32) Zoo wordt in den Staat van den landbouw en der landhuishouding vermeld, dat in het Oldambt de stallen niet zoo netjes waren als op het Hoogeland en men het vee als bijwerk beschouwde.
 - 33) E. W. Hofstee, Sociaal-economische problemen der Groninger Veenkoloniën, 1943, blz. 17 e.v. Mede naar aanleiding hiervan scheef Drs Sj. Groenman een korte beschouwing over bedrijfsstijl in het Maandblad voor den Landbouwvoorlichtingsdienst 1946, Juli-nummer, blz. 295.
 - 34) Zie voor een samenvattende beschouwing over deze ontwikkelingsgang, Hofstee, Oldambt, deel I, blz. 156 e.v.
 - 35) De schrijvers van het Overzicht omtrent de ontwikkeling van het landbouwbedrijf in de Veenkoloniën van Friesland, Groningen, Drenthe en Overijssel, in het Overzicht van het landbouwbedrijf

in Nederland, 1912, probeeren zooveel mogelijk het verschil in gebruik van den veenkolonialen grond te verklaren uit rationeele overwegingen (aanpassing aan den aard van den bodem, economische verhoudingen enz.), doch moeten toegeven, dat een dergelijke verklaring niet voldoende is en wijzen daarnaast op den invloed van den in de omgeving heerschenden bedrijfsvorm. Zie blz. 367 en 375. Op blz. 376 wijzen zij op de geringe aandacht, waardering en toewijding t.o.v. de veehouderij in de veenkoloniën en op de voordeelen, die een betere verzorging van de veehouderij voor dit gebied zou kunnen hebben.

- 36) Op de hoogere waardeering van de veehouderij en den invloed van Friesland wijst o.a. G. Minderhoud, Het landbouwbedrijf op de Groninger klei 1917, blz. 23 e.v. Zie verder ook Schetsen van het landbouwbedrijf in Nederland, blz. 10, waar op het zelfde wordt gewezen.